

Európai helyesírások

Az európai helyesírások múltja, jelene és jövője

Szerk. BALÁZS GÉZA – DEDE ÉVA. Inter Kht. – Prae.hu, Budapest, 2009. 316 lap

Amikor eljutott hozzám e könyv címe, érdeklődésem irigységgel keveredett. Ugyanis bennem is felvetődött egy hasonló ötlet, és komolyan elgondolkodtam azon, hogyan lehetne hozzájutni a pontos, tudományos igényeknek megfelelő információkhoz.

BALÁZS GÉZA és DEDE ÉVA összeállításának deklarált célja az egymáshoz történetükben és elveikben hasonló helyesírások összehasonlítása. Ennek célját a Bevezetésben eképp fogalmazzák meg: „A helyesírások (pl. betűk, írásjelek) összevetése kiváló alkalmat kínál európai művelődéstörténeti áramlatok (kulturális, vallási hatások, vándorlások stb.) bemutatására. A helyesírások ilyen szempontú összevetését még nem végezték el, de reményünk szerint ez a kötet sokakat inspirál munkára.” Ebből következik, hogy a kötet művelődéstörténeti és nyelvpolitikai szempontok szolgálatában szerveződött.

Az egyes nyelvek helyesírásának jellemzésére a szerkesztők magyar szerzőket kértek fel. Ez több mint kényelmi szempont: szükségszerűen azzal jár, hogy minden egyes nyelvet bizonyos mértékben a magyarhoz hasonlítva írtak le, még akkor is, ha ez nem volt deklarált eleme a koncepciónak. A szerzők kétségtelenül megfelelően jártasak az általuk leírt nyelvben, ugyanakkor nem biztos, hogy kellő kompetenciával rendelkeznek általában a helyesírás terén. Megfontolandó, hogy nem adott-e volna jobb eredményt, ha egy, kifejezetten a he-

lyesíráshoz, az írástanhoz értő ember dolgozta volna fel az egyes nyelvek megfelelő eredeti szakirodalmát. A könyv magyar olvasóknak készült, és ismeretterjesztő szándékú, ami indokolja a magyar központú komparativitást, továbbá így lehetnek érthetőek a leírások az egyes nyelvek megfelelő szintű ismerete nélkül. Ugyanakkor a magyar helyesírás belső terminológiájának erőltetése nem egyértelműen szerencsés – ez megakadályozta az ellenáramú hasznát: a magyar helyesírás jövője szempontjából tanulságos lett volna az eredeti szabályozások szellemiségének követése.

A szerkesztők a tematikai egységességet közös vázlat megadásával biztosították, amely 12 pontot tartalmazott. Közöttük négy történelmi irányultságú, egy a nyelv rétegződéséhez kapcsolódik, négy a helyesírás jellemzőivel foglalkozik és kettő nyelvpolitikai. Mindez megfelel az alapgondolatnak. Az más kérdés, hogy nem ez az egyetlen szükségszerű megközelítés. Általában hiányzik a nyelv jellegének és írásának összefüggése, bár több helyen kéretlenül megjelenik a jelen kötetben is, hiszen például, az orosz írás jellemzése nem működhet a morfológia figyelembe vétele nélkül. A „lehetne másképp” azonban meglehetősen értelmetlen kritika, egy alternatív munka megszervezésének lehetőségét vagy igényét veti fel, ami viszont nem érinti az adott munkát.

Kiindulásként megállapíthatjuk, hogy a mű koncepciója megalapozott, és a kérdőív alkalmas a konzisztens válaszok szervezésére, az más kérdés, hogy a válaszadók – többnyire szerencsére – egyénien értelmezték. A kérdőívet bírálja azonban az a tény, hogy többször előfordul (összesen 13 esetben), hogy a szerző valamelyik kérdésre nem adott választ. Ilyen például, az 5. kérdés (A helyesírás jellege). Már a bevezetés felveti az európai helyesírások jellegének hasonlóságát: „mind betűíró, latin vagy cirill betűs, hangjelölő rendszerek” (10). Ezek után ez a kérdés feleslegesnek bizonyult, és a fegyelmezett válaszadók nem is fordítottak rá 3-4 sornál többet. Ugyanakkor igen csak hiányzik a nyelv jellegének vizsgálata az írásrendszer szempontjából: a nyelvtípusnak (agglutináló, flektáló, izoláló) szükségképpen van szerepe az írás alakulásában.

Végezetül mindenképpen ki kell térni egy fel nem tett, de a cikkek zömében mégis megválaszolt kérdésre: a nyelv számítógépes realizálásának helyesírási összefüggéseire. Bár ezek a reagálások többnyire kuriózumokat mutatnak be, és nincs feltétlen konklúziójuk a helyesírás egésze szempontjából, nem szabad azt hinni, hogy ez az összefüggés nem is létezik. A cikkek formális megjelenítése, közlése azt az érzetet kelti, hogy a gyűjtemény idő előtt jelent meg. A kérdőívekre adott válaszok rengeteg fontos információt tartalmaznak, ám úgy tűnik, némi szerkesztői ráfordítással lényegesen hatásosabb összeállítás készülhetett volna az anyagból.

Elsőként is súlyos bírálat illeti magát az összeállítást. A kötet 23 nyelvről tudósít, ezek mindegyike érdekes és indokolt, ám ha a magyart tekintjük az összehasonlítás centrumának, attól különböző távolságot mutatnak. A problémát nem is a benne foglalt nyelvek jelentik, hanem a hiányzók.

Nehezen menthető a görög nyelv kimaradása, különösen azért, mert a görög írást valaha a magyarok tudták olvasni, a görög ábécé ismerete hozzátartozott a magyar kultúrához, és a matematikai jelölések között ma is használatosak a görög betűk. Elméleti és gyakorlati szempontból nagyon tanulságos lett volna az úgymond mesterséges helyesírások (eszperantó, török, azeri, romani) ismertetése.

Úgy gondolom, az összeállítás egyik deklarált szempontját, a környező államokban élő magyarok helyesírási problémáinak feltérképezését megnehezíti a szerb, a horvát és a román nyelv kihagyása. Jellemző, hogy a Kriterion Kiadónál a 70-es években megjelent ma

gyar helyesírási szabályzatban van egy fejezet, amely a román nevek helyesírásával foglalkozik. A kisebbségben levő magyarság alapvető nyelvi problémája a többségi nyelv hatásának ellensúlyozása. Ez a többségi nyelv valamilyen szintű ismerete nélkül nem megy. Érdekes lett volna a csángó írásbeliségről is szólni – ami kicsit olyan, mint ha magyart írnánk román helyesírással.

A kötetet egyszerűen nem lett volna szabad kiadni a román, a szerb és a horvát nyelv bemutatása nélkül. Ezeket a nyelveket első helyen kellett volna preferálni, és a hiányuk teljesen ötletszerűvé teszi a válogatást.

Nagyon hiányoznak a balti nyelvek. A Bevezetés kiemelt helyen említi a litván nyelvet, mint amelyiknek a legrégebben jelent meg a helyesírási szabályzata. Ezek után a kötetben erről a nyelvről egy szó sincs. Ha már a Baltikumnál tartunk, hiányzik az észti, különösen a rendkívül szófukar finn cikk mellett.

A hiányok felsorolását a török nyelv említésével zárom. Nem köztudott, de a latin betűs török írás a magyarok szempontjából igencsak érdekes. NACIYE GÜNGÖRMÜS munkássága alapján értesülhettünk arról, hogy a latin betűs török írás létrehozásában magyar tudósoknak (név szerint Németh Gyulának) is szerepe volt. A latin ábécét 1928-ban vezették be Törökországban, így meglehetősen friss nyelvtervezési aktus.

Összegezve: a könyv 23 nyelvet ismertet, ezzel szemben 16 hiányzó nyelvet (összesen 17 írást) soroltam fel, és ennek kapcsán nem említettem az oroszországi és a kelta nyelveket. Mindezek alapján megállapítható, hogy a könyv jogos címe Fél Európa helyesírása lenne.

Az egyes cikkekben leírtak tartalmi bírálatához nem rendelkezem megfelelő ismeretekkel, kivéve a magyart és az oroszot. Ezért e kettőn kívül csak formális bíráló megjegyzéseim lehetnek, illetve az egyes cikkek informativitását kritizálhatom.

A tartalom értékelése terén is az a következtetésem, hogy a szerkesztők idő előtt hagyták abba a munkát. Általában véve nem rokonszenves az egyes cikkeknek a vázlatot szorosán követő felépítése, amelynek során megjelennek üres pontok is. Ez teljes mértékben a befejezetlenség érzetét kelti. Az egyes cikkek a könyv szerkesztőinek kellett volna célszerű szerkezetbe foglalni, elfogadva azt a körülményt is, hogy nem lehet és nem is kell egyforma cikkeket írni valamennyi nyelvről.

Így igencsak felületesnek, lapidárisnak tűnik az angol cikk. Alapvető kifogásom, hogy mindössze két nyelvváltozat létezéséről ír, miközben a lokalizált számítástechnikai rendszerek eleve 15 különféle változatot említenek. Természetesen nem biztos, hogy ezek eltérése helyesírási jellegű és lényeges, de e mellett a tény mellett nem lett volna szabad elmenni. Más részről, talán célszerűbb lett volna az angol és az amerikai helyesírást külön cikkben tárgyalni.

Különös hatása van BÁRDOSI VILMOS cikkének a francia nyelvről. A szellemes, igazán olvasnivaló cikk majdnem kizárólag helyesírás-történeti kérdésekkel foglalkozik. Nincs okunk kételkedni BÁRDOSI kompetenciájában, így elfogadhatjuk, hogy a francia helyesírásról nincs más fontos írivaló.

A könyv szakmai-módszertani referenciája RIHMER ZOLTÁN cikke lehetne a latin nyelvről. Kétségtelen, hogy RIHMER helyzete sajátos, hiszen a latin többnyire „befejezett” nyelv, más részről a legkedvezőbb nyelvpolitikai helyzetben van, hiszen a római katolikus egyház mintegy monopolizálja az élő latint. RIHMER igen arányosan, lényegre törően szervezi a mondanivalóját, és olyan, az írott nyelv jelenét, az új íróeszközök nyelvre gyakorolt lehetséges hatását összegző megállapításokat tesz, melyek messze túlmutatnak a helyesírás

adta kereten. Ezekkel a megállapításokkal érdemes lenne részletesebben foglalkozni, de ez nem fér el a jelen ismertetés keretei között.

A német cikk lényeges szempontot vezet be, a tipográfiáét. Ez a szempont másutt is megjelenik (pl. RIHMÉR latin és PÁTROVICS lengyel cikkében), de általában kevesen figyelnek oda erre. Van olyan felfogás, amely szerint a tipográfiának nincs köze a helyesíráshoz, de jobb tisztázni, hogy itt alapvetően nem a helyes írásról, hanem általában az írásról van szó, amelynek elidegeníthetetlen része a tipográfia. Ennek szélsőséges példája, hogy bár mindössze két nyelv, az orosz és az ukrán vonatkozásában, a latin betűstől eltérő írás is helyet kap a könyvben.

Az orosz helyesírásról DÉSI EDIT ad tanulságos körképet. Írása mindenképpen összefügg a Moszkvai Fonológiai Iskola fonémafelfogásával, illetve az orosz nyelv hangsúlyozási sajátosságaival, amelynek következtében a fonetikus írás helyenként nagyon bizonytalan, ezért a morfológiai elvnek sokkal nagyobb a szerepe, mint más nyelvek esetében. Fontos az internet hatásával foglalkozó rész, hiszen a másodlagos szóbeliség körülményei között mutatkozik meg az orosz helyesírás nehézsége. A szerző példaként a *krokodilus* (*крокодил*) szót hozza, amelynek akár négy írásmódja is lehet (az említetten túl *крокадил*, *кракодил*, *кракадил*) azonos ejtéssel. A magam tapasztalata szerint közepesen művel orosz anyanyelvűek teljesen bizonytalanok az olyan idegen szavak írásában, ahol hangsúlytalan helyzetben van *a* vagy *o* betű. Ezek ejtése nem okoz gondot: [ə]. Írásban azonban bizonyára hiperkorrekció révén például gyakran a *симптомичный* alak jelenik meg a szabályos *симпатичный* helyett. Itt szeretném kritikaként megjegyezni, hogy a *зодовоу* szó fonetikus képét a szerző vitathatóan adta meg, a kiejtési szótárban a /gəðə'voj/ szerepel.

A magyar nyelv helyesírásáról a kötet főszerkesztője, BALÁZS GÉZA állított össze gazdag és olvasmányos anyagot. Sok szempontból ez az írás lehetne az egész könyv alapja, minthogy értékelhető mélységükben tárgyalja a kötet kitűzött céljait. Kissé visszásnak is tűnik, hogy a magyar cikk a maga 26 oldalával éppen kétszerte terjedelmesebb, mint a második leghosszabb írás.

Igen részletes és széles a történelmi visszatekintés. Részletes ismertetést kapunk az írásformák mögött álló társadalmi mozgalmakról, ugyanakkor kevesebbet tudunk meg magukról ezekről a formákról. Kétségtelen, hogy a tipográfiai szempont nem vált a magyar helyesírás-elmélet részévé, de volt olyan cikk a könyvben, amely írt a tipográfiai formák váltásának jelentőségéről. Ez a szempont a magánhangzók írásának alakulása terén a leglényegesebb. A mellékjelezés hosszabb folyamat eredményeként érte el a mai formáját: ez

a történelmi folyamat lényegében kimarad a cikkből. Ahol hivatkozás történik rá, sajnálatosan az is hibás: például a 130. oldalon található egy idézet FÁBIÁN PÁLTÓL „Jól mutatja az egyenetlenséget, hogy még a hosszú *ő* és *ű* formája tekintetében sem volt egyetértés: széles körben élt ugyanis az *ó*, *ű* mellett az *ó* és *ú* betűforma is”. Nincs a kezemben az idézet forrása, de ott minden bizonnyal az *ó*, *ű* betűk látszottak (vessző a duplapont fölött). Ez ismét csak egy olyan körülmény, amely az elsietettségre vall, hiszen gondos szerkesztői átolvasás során legalábbis a téves forma mindenképpen szembeötlött volna. Egyébként, ezek a betűk, mint a szerző jelzi, 1820 körül tűntek el a magyar írásgyakorlatból. Ugyanakkor szó sem esik az ábécé fejlődése során használt egyéb betűkről, például az: *ô*, *ű* alakról. A magánhangzók témájánál maradvá a gondatlanság jele, hogy az *ö* és az *ü* betűnkét a szerző egyedinek állítja (141), holott ezek más nyelvekben (pl. német) is megvannak.

A szabályozástörténet későbbi folyamában nagy hiányérzetet hagy bennem, hogy a szerző a két háború közötti időszak kiadványait kizárólag az akadémiai szabályzat lenyomatainak ismertetésére korlátozza, megállapítva, hogy a másodiktól a tízedik kiadásig nem történt változás. Ezzel szemben a birtokomban levő 1922-es első kiadás és 1937-es hatodik kiadás között lényeges strukturális és szövegbeli eltérések vannak. Ugyanakkor szó sem esik a BALASSA JÓZSEF szerkesztette „Az egységes magyar helyesírás szótára és szabályai” című kiadványról, amely a nyomdai helyesírást kívánta szabályozni. Ez a vonal a háború után is folytatódott (Helyesírási és tipográfiai tanácsadó, TIMKÓ GYÖRGY szerkesztésében, 1971-ben), illetve napjainkban is van nyoma: ÉRDIJÚLIA és GARAI PÉTER „Tipográfia és helyesírás 30 nyelvhez” című kiadványában.

A mai szótárak összehasonlítása kapcsán azt a megállapítást olvashatjuk, hogy a helyesírási szabályzat és az Osiris-féle Helyesírás között 50 eltérést mutat ki SZEGI ÁDÁM. Ez a megfogalmazás zavaróan pongyola, ugyanis a SZEGI ÁDÁM által kimutatott 50, illetve feltételezett 200 eltérés nem a szabályzat és az OH., hanem a két kiadvány szójegyzéke között van – az OH. még a szerzők időnkénti ellenvéleménye ellenére is alkalmazkodik a szabályzathoz. Vitatható a jelenlegi AkH. kritikája is. Nem mintha a bírálatok közül akárcsak egy is alaptalan lenne, de ezek nem elvi, hanem realizációs kérdések. Mindazonáltal úgy gondolom, hogy a helyesírási rendszer leírásának nem kell feltétlenül kritikai szándékúnak lennie.

Formális szempontból ismételten a javító átolvasás hiányát kell felvetnem. Csak ennek tudhatók be az olyan, helyesírási szempontból nem értelmezett megoldások, mint a 140. oldalon egy táblázat fejlécében az „eredeti forma őrzés” (sic!) felirat, az olyan, szakmailag védhetetlen *bon mot*, amely a 142. oldalon áll: „A magyar ábécében van hang nélküli betű (*ly*) és egy betű nélküli hang (a zárt *e*)”. Hiszen az *ly*-hoz tartozik a magyarban hang, az más kérdés, hogy ugyanezt a hangot többségében másik betű jelöli. Másrésztől, a zárt *e* hang jelölésére a magyar ábécé az *e* betűt használja, így a betű nélküli hang megfogalmazás szellemes, de nem igaz.

Súlyos hiba olvasható a 147. oldalon: „A rövidítésekhez, jelekhez a toldalékokat kötőjellel az eredeti kiejtett forma szerint kapcsoljuk (AkH. 280.); *rt.-val* (azaz részvénytársasággal)”. A szerkesztetlenség magából a szövegből is kitűnik, hiszen helyesen *rt.-gal* kellene, hogy itt szerepeljen. (Megjegyzés. Az AkH. az utóbbi formát ajánlja a szójegyzékében, ezzel szemben az OH. az *rt.-vel* alakot.)

A bírálatot a számítógép és a helyesírás viszonyának figyelmen kívül hagyásával szeretném zárni. Bár – helytelenül – a másodlagos írásbeliség hatása nem szerepelt a kiadott vázlatpontok között, több szerző foglalkozott vele. A magyar nyelvet elemző cikk ezt jogosan mellőzte, hiszen a függelékben külön tanulmány található róla BÓDI ZOLTÁN tollából. Észre kell azonban venni, hogy nem ugyanarról van szó. A számítógépes szövegszerkesztők írásellenőrzői több szempontból összefüggenek a felvetett kérdéssel: szükségképpen hatnak az oktatásra, ugyanakkor megtörik a nyomdai helyesírás pozitív hatású hegemóniáját azáltal, hogy a szedő és a nyomdai revizor gyakorlatilag megszűnt mint szakma. A nyomtatott szövegek minősége esetlegessé vált. Ez bizonyos tekintetben vissza is hathat a helyesírásra, minthogy a számítógép a szemantikai alapon értelmezhető helyesírási helyzetekkel nem tud mit kezdeni.

A könyv külső kivitele kevés kifogást hagy maga után. A külső borító az Európai Unió színeit idézi, a címkép ízléses, bár kissé dezinformatív: mivel Izland és Skócia felett is megjelenik egy-egy graféma, holott ezek a nyelvek nem szerepelnek a könyvben. A könyvészeti információ korrekt, csak a felelős szerkesztő neve hiányzik az impresszumból. A tipográfia korrekt, pontosan követi a nyelvészeti szövegek kváziszabványát. A helyesírás – a felemlgetett eseteket leszámítva – tökéletes.

Összefoglalva: a kezdeményezés irigylésre méltó, és a szervezőmunkát mindenképpen dicséret illeti. Ennek ellenére, úgy vélem, jobb lenne, ha a mű még kézirat lenne, amelyet – az aránytalanságokat kikerülendő – célszerűen meg lehetne szerkeszteni, végre lehetne hajtani rajta egy alapos korrektúrát, és mód lenne anyanyelvi szakemberek általi lektorálásra.

Két és fél momentumot hiányolok a kötet egésze tekintetében: 1. Sokkal többet kellett volna foglalkozni a szokásos hibákkal. Ez kétarcú dolog: egyrészt az idegen anyanyelvű tanulóknak kell megmutatni a csapdákat, másrészt érdekes az anyanyelvűek által elkövetett hibák bemutatása. 2. Hiányzik a számítógépes írásellenőrző programok ismertetése. Készséggel elismerem, hogy ezek feltárása és elemzése nem feltétlenül a kiválasztott szerzők kompetenciája (bár ki tudja?). Lehet, hogy időszerű lenne egy hasonló áttekintés létrehozni ezen a területen – és ha megszületik, annak konzekvenciáit belevonni a jelen műbe. 3. A fél kifogás a másodlagos írásbeliség, az internet helyesírási vonatkozásait illeti. Azért fél, mert a szerzők egy része foglalkozik ezzel a kérdéssel, annak ellenére, hogy direkt kérdés nem vonatkozott rá. Hiányzik a teljes körkép, még akkor is, ha a közlések nagyon hasonlóak.

Ha a bírálónak egyáltalán lehet ilyesmire joga, én azt kívánom, adódjon lehetőség ennek a műnek a kiegészítésére, befejezésére, folytatására.

KIS ÁDÁM